

OBYWATEL W SPOŁECZEŃSTWIE INFORMACYJNYM

Tomasz Masłyk

NOMOS

OBYWATEL
W SPOŁECZEŃSTWIE
INFORMACYJNYM

OBYWATEL W SPOŁECZEŃSTWIE INFORMACYJNYM

Teoria i praktyka

Tomasz Małyk

NOMOS

© 2010 Copyright by Tomasz Masłyk & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. dr hab. Tomasz Goban-Klas
prof. dr hab. Lesław H. Haber

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja wydawnicza: Jakub Muchowski
Redakcja techniczna: Pracownia Edytorska MP
II korekta: Barbara Florczyk
Projekt okładki: Agnieszka Nabielec

ISBN 978-83-7688-030-3

KRAKÓW 2010

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 012 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE	7
ROZDZIAŁ I	
SPOŁECZEŃSTWO INFORMACYJNE	
1. Pomędzy technologią a kulturą – koncepcja społeczeństwa informacyjnego	23
2. Miejsce Polski w globalnym społeczeństwie informacyjnym. Relacja pomiędzy technologią, gospodarką i jakością życia	40
3. Charakterystyka użytkowników Internetu w Polsce	53
3.1. Polska na tle innych krajów europejskich	53
3.2. Cechy społeczno-demograficzne użytkowników Internetu w Polsce	56
4. Charakter sieciowej aktywności	60
ROZDZIAŁ II	
AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA – UWARUNKOWANIA I KONTEKST	
1. Obywatel <i>in actu</i>	83
2. Społeczeństwo obywatelskie jako przestrzeń działań dla aktywnych obywateli	91
2.1. Problemy definicyjne	91
2.2. Nawiązanie do tradycji	101
2.3. Społeczeństwo obywatelskie dziś: „powrót” idei	111
3. Ciężar dziedzictwa – kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w Polsce	120

ROZDZIAŁ III

KAPITAŁ SPOŁECZNY

1. Kapitał społeczny i aktywność obywatelska	133
2. Wymiary kapitału społecznego w ujęciu empirycznym:	
przykład Polski	153
2.1. Zaufanie	154
2.2. Zadowolenie z życia	165
2.3. Zaangażowanie obywatelskie	178

ROZDZIAŁ IV

OBYWATELSKOŚĆ W DOBIE INTERNETU

1. Elektroniczna demokracja: technologia w służbie aktywnego obywatela?	191
2. Inicjatywy instytucjonalne wspierające rozwój społeczeństwa informacyjnego w Polsce. Kontekst obywatelski	214
3. Internet a kapitał społeczny	225
4. Cyfrowy podział: technologia czy kultura?	244

ROZDZIAŁ V

DYSKURS POLITYCZNY I KULTURA POLITYCZNA

1. Demokracja deliberatywna – aktywizacja poprzez dyskurs obywatelski?	255
2. Kultura polityczna jako element kultury obywatelskiej	276
3. Obraz kultury politycznej w społeczeństwie polskim	285

ROZDZIAŁ VI

AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA – SYNTEZA I PRÓBA PROGNOZY

1. Wymiar technologiczny	315
2. Wymiar kulturowy	319
3. Wymiar społeczny	322

PODSUMOWANIE	327
--------------------	-----

SPIS TABEL, WYKRESÓW I RYSUNKÓW	337
---------------------------------------	-----

BIBLIOGRAFIA	341
--------------------	-----

ŹRÓDŁA ONLINE	361
---------------------	-----

INDEKS NAZWISK	367
----------------------	-----

SUMMARY: THE CITIZEN IN THE INFORMATION SOCIETY: THEORY AND PRAXIS	375
---	-----

WPROWADZENIE

Przełom wieku XX i XXI w Polsce jest znaczony przemianami społecznymi, gospodarczymi i politycznymi, których nadejścia nie przewidywano i których skutki – ich zasięg i głębokość – zaskakują wielu wnikliwych obserwatorów życia społecznego. Zmiana ustrojowa roku 1989 przyniosła Polsce i jej obywatelom wolność, zarówno – jak to ujmuje Isaiah Berlin – w jej „negatywnym”, jak i „pozytywnym” znaczeniu (Berlin 2000: 183-239). Z jednej strony Polacy stali się wolni od działania sił zewnętrznych, będących emanacją wpływu obcego imperium, instytucji politycznych i gospodarczych, tworzonych w myśl komunistycznego projektu. Oddziaływały one również w sferze stosunków społecznych, czego przejawem była powszechność takich zjawisk jak nieufność oraz rosnące poczucie alienacji i apatii. Dzięki zachodzącym zmianom poszerzeniu uległ, niespotykany w okresie funkcjonowania realnego socjalizmu, zakres wolności negatywnej. Z drugiej strony zmiana ustrojowa uruchomiła mechanizmy generujące powstanie źródeł wolności pozytywnej, której sens można sprowadzić „do pragnień jednostki chcącej być panem swego losu” (tamże: 197).

Budowanie fundamentów systemu demokratycznego pozwoliło obywatelom włączyć się w proces politycznego decydowania, natomiast uwolnienie gospodarki od sił „nakazowo-rozdziałczych” stworzyło pole dla działalności gospodarczej opartej na grze sił rynkowych. Wolność polityczna i wolność gospodarcza dały asumpt do tworzenia tkanki społeczeństwa obywatelskiego, w najprostszym ujęciu rozumianego jako

ogół niepaństwowych instytucji, organizacji i stowarzyszeń cywilnych działających w sferze publicznej. Są to struktury względnie autonomiczne wobec państwa, powstające oddolnie i charakteryzujące się na ogół dobrowolnym uczestnictwem swoich członków (Wnuk-Lipiński 2005: 119).

Oczywiście u podstaw działań w tych strukturach musi leżeć przekonanie o ich słuszności, konieczności i celowości. Jak bowiem podkreśla Ralf Dahrendorf,

aby skutecznie czynić z niej [obywatelskości – przyp. T. M.] użytek, musi stać się rzeczywistością w umysłach i sercach, a przede wszystkim w nawykach ludzi. Musi stać się instytucją w pełnym znaczeniu tego słowa, mianowicie normą przestrzeganą bez sankcji zewnętrznych, ponieważ stała się składnikiem społecznego zachowania ludzi (Dahrendorf 1994: 231-232).

Z drugiej strony w cieniu wydarzeń politycznych w Polsce zaczęły pojawiać się pierwsze symptomy „cichej rewolucji”, stymulowanej poprzez dynamiczny rozwój i dyfuzję nowych informacyjno-komunikacyjnych technologii (*information and communications technologies, ICTs*), wśród których szczególnie ważną rolę zaczęła odgrywać sieć internetowa. Polska, po otwarciu żelaznej kurtyny, aspirowała nie tylko do wejścia w krąg liberalnych demokracji Zachodu, lecz także do bycia podmiotem nowego typu społeczeństwa – społeczeństwa informacyjnego. Obecnie nie kwestionuje się nastania nowej informacyjnej ery.

Nie jest to już prognoza, lecz stwierdzenie tendencji rozwojowej. Nie spekuluje się, czy to społeczeństwo nadejdzie, lecz rozważa się, w jakim kierunku ewoluuje. To bowiem, że istnieje i określa ramy naszego życia indywidualnego i zbiorowego, stało się już faktem. Jest to społeczeństwo najbardziej w historii nasycone techniką i od niej zależne (Krzysztofek, Szczepański 2005: 169).

Informacja oraz sposoby jej przetwarzania i rozpowszechniania stały się kluczowym elementem dla funkcjonowania wielu obszarów ludzkiej aktywności. Społeczeństwo informacyjne jest to zatem

społeczeństwo, w którym informacja jest intensywnie wykorzystywana w życiu ekonomicznym, społecznym, kulturalnym i politycznym; to społeczeństwo, które posiada bogate środki komunikacji i przetwarzania informacji, będące podstawą tworzenia większości dochodu narodowego oraz zapewniające źródło utrzymania większości ludzi (tamże: 170).

Pod wpływem nowoczesnych mediów znajduje się również sfera działań politycznych i obywatelskich. Współcześnie, polityczny prymat państw demokratycznych traktowany jest często jako naturalny, a jednocześnie ostateczny kierunek rozwoju systemów politycznych. Jednocześnie podkreśla się

słabość demokracji spowodowaną przede wszystkim polityczną obojętnością, apatią i zniechęceniem jednostek, które z założenia, poprzez polityczne uczestnictwo, powinny legitymizować, a co za tym idzie, wzmacniać funkcjonowanie demokracji.

Obywatele nie ufają politykom, uważając, że w niedostatecznym stopniu realizują oni zadania, do których zostali powołani. Jednocześnie brak jest wiary w możliwość radykalnej zmiany tej sytuacji, co w konsekwencji osłabia przekonanie o skuteczności i sensowności udziału w życiu politycznym i powoduje poczucie wyobcowania oraz spadek identyfikacji z systemem demokratycznym (Porębski 2004: 52).

Aktywizacja obywatelska, tworzenie sfery publicznej jako efektywnej przestrzeni dla działań obywatelskich, znajdującej się pomiędzy sferą działań indywidualnych i działań instytucji państwa, wydaje się być skutecznym remedium dla słabnącej demokracji. W tym aspekcie dużą wagę przywiązuje się do nowych komunikacyjnych technologii, które są w stanie stworzyć jakościowo nowe podstawy dla wzmacniania obywatelskiej aktywności. Wymaga to jednak współoddziaływania kilku istotnych czynników: (1) dostępnej i użytecznej technologii komunikacyjnej, (2) silnej kultury politycznej, (3) porządku instytucjonalnego i organizacyjnego, który tę aktywność będzie wspierał i promował, czy też (4) aktywnej postawy reprezentantów instytucji politycznych oraz państwowych. Założenia te wymagają z kolei zrozumienia specyfiki działań politycznych i obywatelskich wspieranych nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi.

Na aktywność obywatelską w społeczeństwie informacyjnym, rozumianą w dużym uproszczeniu jako działanie na rzecz dobra wspólnego, można patrzeć dwojako, w zależności od tego, jak mocno akcentowana będzie w nim rola i wpływ technologii informacyjnych. Z jednej strony analiza może dotyczyć postaw jednostek w szerokim kontekście społecznym, tworzoną przez normy, wartości i charakter stosunków społecznych, kształtowanych w nowym typie społeczeństwa, jakim jest społeczeństwo informacyjne. W tym wypadku technologię i narzędzia ICT – a przede wszystkim Internet – należy traktować jako jeden z wielu czynników warunkujących tworzenie się sfery obywatelskich działań. Z drugiej strony studia nad problemem aktywności obywatelskiej mogą się ogniskować głównie na roli technologii, która w tym wypadku znajduje się w centrum zainteresowania badacza. Przyjmując taką perspektywę, cenne mogą być badania dotyczące obywatelskich inicjatyw sieciowych, zarówno indywidualnych, jak i zbior-

rowych, komunikacji politycznej wykorzystującej nowe technologie czy też kreowania nowego porządku instytucjonalnego, zyskującego miano elektronicznej administracji (*e-administration*) czy elektronicznych rządów (*e-government*). Najistotniejszy jest tutaj świat „w sieci”, sposób jego porządkowania, rozumienia i uczestnictwa w nim, także w wymiarze świadomości szans i zagrożeń, jakie ze sobą niesie.

Prowadzone tutaj rozważania będą się odwoływać przede wszystkim do pierwszego z tych podejść. Ma to swoje istotne uzasadnienie. Internet jest technologią na tyle młodą, zwłaszcza w przypadku Polski, że określone rozwiązania – także te, mające na celu wzmocnienie obywatelskiej aktywności – znajdują się często na etapie projektów bądź w początkowej fazie realizacji. Na rezultaty tych przedsięwzięć i ich szczegółowe studia trzeba jeszcze poczekać. Po drugie, w przypadku analizy postaw obywatelskich Polaków główną rolę odgrywać będzie „dziedzictwo przeszłości” – zachowane po poprzednim ustroju postawy, wartości i przekonania, znajdujące odzwierciedlenie w specyfice obywatelskich działań. Jak można przypuszczać, wykorzystanie Internetu i charakter wirtualnej aktywności będą raczej emanacją tych postaw niż ich bezpośrednią przyczyną.

Wreszcie po trzecie – i w powiązaniu z powyższym – Internet jest narzędziem o określonym potencjale zmian zarówno w wymiarze cywilizacyjnym, jak i kulturowym. Korzystanie z niego wymaga określonej wiedzy i umiejętności, jak również dostrzegania pewnych szans, które daje, oraz celów możliwych do osiągnięcia za jego pośrednictwem. Istotną kwestią jest to, czy wszyscy w równym stopniu będą mogli i chcieli ten potencjał spożytkować. Świat „wirtualny” to w dużej części świat „realny” wspomagany technologicznie. Jeśli uznać, że użytkownicy Internetu różnią się od tych, którzy go nie wykorzystują – co bez wątpienia jest założeniem zasadnym – to odrębności te najczęściej tworzą się właśnie w świecie realnym, a do świata wirtualnego są przenoszone. Aby zatem prognozować przyszłe działania w wirtualnej przestrzeni, na początku należy odwołać się do czynników kształtujących je w świecie realnym. Szeroko dyskutowany dzisiaj „cyfrowy podział” (*digital divide*), wyznaczający granicę pomiędzy użytkownikami nowych technologii i tymi, którzy z nich nie korzystają, ma swoje źródła w realnie istniejącej strukturze społecznej i społecznych stosunkach.

Biorąc pod uwagę powyższe zagadnienia, można założyć, że podejście deterministyczne, stawiające technologię w centrum zmian społecznych, jest trudne do utrzymania. Budowie społeczeństwa informacyjnego w jego technologicznym wymiarze towarzyszyć powinno tworzenie nowego typu rela-

cji społecznych i kształtowanie społecznych postaw, które w sferze działań obywatelskich, będą na ogół pierwotne w stosunku do technologii. Rozwiązania ICT są w tym rozumieniu warunkiem koniecznym, ale niewystarczającym dla podejmowania obywatelskiej aktywności. Kluczowa dla nowego typu społeczeństwa obywatelskiego, tworzonego w ramach społeczeństwa informacyjnego, powinna być szeroko pojęta edukacja, przede wszystkim – edukacja obywatelska. Wybieganiu w przyszłość i prognozowaniu skutków przyszłych działań powinno towarzyszyć sięganie wstecz i poszukiwanie przyczyn stanu obecnego.

We współczesnej socjologii – jak zauważa Piotr Sztompka – „poza kontynuacją klasycznych wątków pojawiły się nowatorskie kierunki badawcze zwracające uwagę na «miękkie» imponderabilia kulturowe i «miękkie» więzi moralne” (Sztompka 2007: 39). Rozwinęły się one, jak utrzymuje, wokół sześciu koncepcji teoretycznych:

- kultury obywatelskiej;
- społeczeństwa obywatelskiego;
- kapitału kulturowego;
- kapitału społecznego;
- wartości postmaterialistycznych;
- kompetencji cywilizacyjnych (tamże: 39–41).

Jak łatwo dostrzec, w ten wielowątkowy, teoretyczny kontekst, wyznaczający kierunek poszukiwań współczesnej socjologii, bardzo łatwo wpisują się jednostki, które określić można mianem aktywnie działających obywateli. Tak więc, dla analizy owej aktywności, w odwołaniu do powyższych zagadnień, adekwatne i użyteczne staje się przyjęcie perspektywy socjologicznej. Po pierwsze, kultura obywatelska, której istotnym składnikiem jest kultura polityczna, w swoim poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym wymiarze jest odzwierciedleniem postaw jednostek wobec instytucjonalnych i indywidualnych aktorów gry politycznej. O jej charakterze decyduje również wiara we własną podmiotowość sprawczą, która w krajach demokratycznych staje się niezbywalnym warunkiem aktywnego uczestnictwa w tej grze. Po drugie, społeczeństwo obywatelskie można potraktować jako społeczną przestrzeń dla obywatelskich przedsięwzięć, podejmowanych przez jednostki i grupy społeczne, mieszczące się pomiędzy sferą działań indywidualnych i sferą działań państwa. Po trzecie, kapitał kulturowy i kapitał społeczny stanowią kulturowy fundament dla społecznej inkluzji i realizacji celów – tak indywidualnych, jak i wspólnotowych. Po czwarte, kompetencje cywilizacyjne dostarczają instrumentarium dla skutecznego działania w plu-

ralizującym się społeczeństwie demokratycznym i gospodarce rynkowej (nadmienić warto, że umiejętność posługiwania się rozwiązaniami w obrębie ICT stanowi współcześnie jedną z kluczowych kompetencji cywilizacyjnych). I wreszcie po piąte, wartości postmaterialistyczne często determinują cele działań aktorów społecznych skupionych w obrębie nowych ruchów społecznych – ważnych z punktu widzenia aktywnie zorientowanych obywatelskich przedsięwzięć.

Owe „miękkie imponderabilia kulturowe”, które wyznaczają nowe pole badawcze dla socjologii, nie stoją w sprzeczności z konkretnymi, mierzalnymi, technologicznymi rozwiązaniami, warunkującymi rozwój społeczeństw w ich cywilizacyjnym wymiarze. Internet, jako „technologia definiująca” społeczeństwa informacyjne, stanowi medium o dużej sile społecznego oddziaływania – stając się naturalnym elementem życia społecznego. Współcześnie, chcąc badać szerokie spektrum działań społecznych, zmian instytucjonalnych, procesów przekształcania norm i wartości, nie sposób abstrahować od wpływu nowych technologii. W tym rozumieniu „perspektywa kulturowa” znajduje wspólny mianownik z „perspektywą cywilizacyjną”, dając asumpt do prowadzenia socjologicznych studiów.

Tak zarysowana problematyka aktywności obywatelskiej w społeczeństwie informacyjnym znalazła rozwinięcie w sześciu rozdziałach.

W rozdziale pierwszym poruszone zostały zagadnienia dotyczące fenomenu społeczeństwa informacyjnego – zarówno jego genezy, jak i elementów definicyjnych. Aby odzwierciedlić specyfikę nowego typu społeczeństwa, analiza ta w wielu punktach odwołuje się do cech społeczeństwa przemysłowego – bezpośrednio go poprzedzającego. W tym kontekście zostały zaakcentowane zmiany w sposobie gospodarowania, nowe możliwości rozwiązań technologicznych, zmiany struktury zatrudnienia i struktury zawodowej, redefinicja czasu i przestrzeni oraz przemiany w sferze kultury. W odniesieniu do specyfiki społeczeństwa informacyjnego zostały również przytoczone opinie – tak pozytywne, jak i negatywne – badaczy jego natury. Dla ukazania miejsca Polski w globalnym społeczeństwie informacyjnym wykorzystany został Wskaźnik Gotowości Sieciowej (Networked Readiness Index), będący miarą stopnia „informacyjnego” rozwoju poszczególnych państw świata oraz mocno z nim skorelowane: Globalny Wskaźnik Konkurencyjności (Global Competitiveness Index – GCI) i Wskaźnik Rozwoju Społecznego (Human Development Index). Bardziej szczegółowa analiza koncentrująca się na indywidualnych wzorach wykorzystania Internetu wykonana została w oparciu o dane Europejskiego Sondażu Społecznego z roku

2008 (ESS Round 4) i Diagnozy Społecznej z roku 2009 (Rada Monitoringu Społecznego 2009). Ten materiał empiryczny pozwolił porównać użytkowników Internetu w Polsce z internautami z innych krajów europejskich, a także umożliwił nakreślenie społeczno-demograficznego profilu polskiego internauty. Rozdział kończy szczegółowa analiza sposobów i celów wykorzystania Internetu przez jego użytkowników w Polsce w oparciu o zidentyfikowane „syndromy aktywności sieciowej”, czyli współwystępujące ze sobą czynności wykonywane za pośrednictwem Internetu.

Rozdział drugi rozpoczyna rozważania nad istotą aktywności obywatelskiej, która przejawia się nie tylko w określonych działaniach na rzecz dobra wspólnego, ale jest również funkcją określonych postaw osadzonych w społecznej tradycji, nacechowanych tolerancją, zaufaniem, wymagających swoistej odwagi i nierzadko rezygnacji z własnych, partykularnych interesów na rzecz interesów wspólnych. Analizę tę uzupełnia prezentacja form, w jakich aktywność obywatelska może się przejawiać, a w odniesieniu do nich przedstawione zostały dane prezentujące pewne zmiany poziomu aktywności obywatelskiej na przestrzeni ostatniej dekady. Ponieważ aktywny obywatel działa w specyficznym, społecznym kontekście, w rozdziale tym zaprezentowane zostały teorie i koncepcje dotyczące społeczeństwa obywatelskiego, które stanowi ową przestrzeń dla obywatelskich działań. Definitywnym założeniem towarzyszy synteza poglądów przedstawicieli różnych szkół filozoficznych i socjologicznych – poczynawszy od Arystotelesa, a na Alexisie de Tocqueville’u kończąc – których myśli, także dzisiaj, stanowią cenne źródło wiedzy, pozwalającej lepiej rozumieć ideę społeczeństwa obywatelskiego. Rozważania teoretyczne uzupełnione zostały analizą uwarunkowań decydujących o szansach budowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce, przy silnym zaakcentowaniu wagi dziedzictwa systemu komunistycznego. To bowiem przeszłość najmocniej determinuje dzisiaj charakter postaw obywatelskich oraz wpływa na sposób prognozowania ich przemian.

W rozdziale trzecim, instytucjonalny kontekst dotyczący społeczeństwa obywatelskiego dopełniony został przytoczeniem najważniejszych założeń i sposobów interpretowania „kapitału społecznego” – głównie poprzez nawiązanie do koncepcji Roberta D. Putnama i dyskusji toczonej wokół kluczowych dla niej zagadnień – który traktować można jako dobro wspólne wytwarzane w sieciach społecznych dzięki zaangażowanej działalności stowarzyszeniowej, podzielanym normom i społecznemu zaufaniu (Putnam 1995). Trzy elementy koncepcji kapitału społecznego: zaufanie społeczne, zadowolenie z życia i zaangażowanie obywatelskie (ten ostatni wymiar po-

służył jako egzemplifikacja problematyki aktywności obywatelskiej), zostały następnie wykorzystane do empirycznych analiz nad problemem kapitału społecznego w Polsce – również w odniesieniu do innych krajów europejskich. Ta część analizy znalazła oparcie w danych pochodzących z Europejskiego Sondażu Społecznego 2008 i Diagnozy Społecznej 2009. Rozważania nad społeczeństwem obywatelskim – przede wszystkim w części empirycznej – prowadzone są z wyłączeniem analiz odwołujących się do sfery działań gospodarczych (która w wielu ujęciach teoretycznych jest traktowana jako element pojęcia „społeczeństwo obywatelskie”). Owo rozdzielenie bliskie jest koncepcji zaproponowanej przez Jean L. Cohen i Andrew Arato, którzy w swoim modelu trójdzielnym wyróżnili 3 elementy triady: „społeczeństwo obywatelskie”, „społeczeństwo polityczne” i „społeczeństwo ekonomiczne” (Cohen, Arato: 1994).

Rozdział czwarty to próba syntezy założeń łączących problematykę społeczeństwa informacyjnego i społeczeństwa obywatelskiego. Zabieg ten znalazł odzwierciedlenie w rozważaniach na temat elektronicznej demokracji – systemu politycznego, w którym działania polityczne i obywatelskie uzyskują wsparcie nowych technologii. Aby móc budować taki system, niezbędne są zarówno inicjatywy instytucjonalne, jak i określone postawy obywateli. Pierwsza z tych dwóch kwestii została włączona do głównego wątku analizy poprzez przytoczenie inicjatyw, programów i strategii rządowych dotyczących budowy społeczeństwa informacyjnego w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki obywatelskiej. W dalszej części rozdziału o charakterze empirycznym – będącej jednocześnie rozwinięciem drugiego z owych zagadnień – ukazana została zależność pomiędzy stopniem rozwoju informacyjnego państw europejskich a wielkością kapitału społecznego generowanego wśród obywateli tych państw. Jak się okazuje, związek ten jest bardzo silny, co potwierdza tezę, że dla funkcjonowania w społeczeństwie informacyjnym sfery obywatelskiej aktywności niezwykle ważna jest tradycja obywatelska, charakter relacji społecznych, a także normy i wartości, którymi kierują się obywatele. Teza ta została szerzej przeanalizowana w nawiązaniu do sytuacji w Polsce. Odwołując się do profilu demograficzno-społecznego polskiego internauty, opisano różnice w „możliwościach” kreowania kapitału społecznego wśród użytkowników Internetu i niekorzystających z niego, wyraźnie ukazując w tym względzie większy potencjał internautów. Również i tutaj wykorzystane zostały dane Europejskiego Sondażu Społecznego 2008 i Diagnozy Społecznej 2009. Mając na uwadze istotne z punktu widzenia aktywności obywatelskiej różnice pomię-

dzy użytkownikami i osobami niekorzystającymi z Internetu, na końcu tego rozdziału rozważono problematykę cyfrowego podziału i zazwyczaj utożsamianego z nim „cyfrowego wykluczenia”.

Rozdział piąty stanowi kontynuację rozważań prowadzonych w rozdziale czwartym i dotyczy problemu jakości dyskursu obywatelskiego i politycznego w społeczeństwie informacyjnym oraz zagadnień związanych z kulturą polityczną. Przytoczona w tej części pracy koncepcja deliberatywnej demokracji ukazuje teoretyczne założenia dla nowej jakości dyskursu w systemie demokratycznym. Wzmocnienie demokracji, lepsze rozumienie spraw kluczowych dla funkcjonowania państwa, społeczności lokalnych i poszczególnych obywateli, możliwe jest dzięki deliberatywnym rozwiązaniom: rozsądnej dyskusji opartej na argumentacji „za i przeciw”. Owo lepsze rozumienie spraw ważnych dla funkcjonowania instytucji i obywateli w przestrzeni publicznej może stanowić czynnik motywujący i mobilizujący dla konkretnych działań podejmowanych w imię realizacji diskutowanych problemów. Z dużą dozą pewności można bowiem przyjąć, że obywatel poinformowany oraz otwarty na argumentację innych to potencjalnie również obywatel bardziej aktywny. Nadzieje na aplikacyjne zastosowanie założeń deliberatywnej demokracji dają technologie informacyjno-komunikacyjne. W tym miejscu zostały ukazane i opisane przykłady takich zastosowań. W części teoretycznej rozdziału znajdują się również rozważania nad problematyką kultury politycznej jako elementu kultury obywatelskiej. Dla aktywności obywatelskiej, budowania elektronicznej demokracji czy dyskursywnego sposobu dochodzenia do wspólnych celów ważna jest wiedza, przekonania i opinie towarzyszące określonym działaniom, które stanowią o jakości kultury politycznej danego społeczeństwa i jego obywateli. W oparciu o takie założenia część empiryczna jest próbą zobrazowania charakteru kultury politycznej społeczeństwa polskiego, także poprzez pokazanie różnic pomiędzy użytkownikami Internetu i tymi, którzy z niego nie korzystają. Pomocne dla prowadzonych analiz empirycznych były tutaj dane pochodzące z badań realizowanych w ramach Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego 2005 (Cichomski, Jerzyński, Zieliński 2006), Polskiego Generalnego Studium Wyborczego 2005 (Markowski i in. 2006) oraz Europejskiego Sondażu Społecznego 2008.

Rozdział szósty – stanowiący podsumowanie rozdziałów wcześniejszych – to próba syntezy i prognozowania przyszłych zmian na polu aktywizacji obywatelskiej przy wsparciu technologii internetowej. Raz jeszcze pojawia się mocno akcentowana w całej pracy teza, że sama technologia

nie może być traktowana jako czynnik mobilizujący do aktywnych działań. Ważna jest przede wszystkim zmiana na poziomie relacji społecznych – wzrost zaufania, tolerancji, zadowolenia z życia i zaangażowania w sprawy publiczne, ale również zmiana kultury politycznej, która będąc elementem kultury obywatelskiej, warunkuje charakter obywatelsko zorientowanych działań.

Studia nad problematyką dotyczącą aktywności obywatelskiej w społeczeństwie informacyjnym wymagają stanowiska badawczego umożliwiającego przeprowadzenie analiz w obydwu tych obszarach niezależnie, poprzez określenie potencjału „informacyjnego” i „obywatelskiego” w społeczeństwie polskim i wśród jego obywateli. Przede wszystkim jednak istotą tak zarysowanego problemu jest znalezienie pewnych elementów wspólnych, które zobrazują problem aktywności obywatelskiej w kontekście oddziaływania technologii internetowej.

Głównym problemem badawczym jest tutaj diagnoza uwarunkowań społeczno-kulturowych wpływających na poziom i charakter aktywności obywatelskiej Polaków oraz ocena możliwości, jakie niosą ze sobą rozwiązania ICT (przede wszystkim Internet) w działaniu na rzecz aktywizacji obywatelskiej w kontekście rozwiązań instytucjonalnych, sposobów i celów korzystania z Internetu oraz zaangażowania i postaw obywatelskich mocno warunkowanych „ciężarem historii” – doświadczeniami i postawami kształtowanymi w poprzednim ustroju. Zakres definicyjny aktywności obywatelskiej, rozumianej jako świadome działanie na rzecz realizacji dobra wspólnego, u podłoża którego leży zainteresowanie sprawami publicznymi, poszerzony zostanie o pewne elementy aktywności politycznej i obywatelskiej aktywności indywidualnej. Istotne będzie tutaj odwołanie się do przejawów konkretnych działań w obszarze działań obywatelskich, ale również przedstawienie czynników (predyspozycji) społeczno-kulturowych, warunkujących możliwości i charakter podejmowania aktywności obywatelskiej w społeczeństwie polskim. Cel ten zrealizowany zostanie poprzez odwołanie się do koncepcji kapitału społecznego i kultury politycznej.

- Podejście takie określa trzy obszary badawcze obejmujące swym zakresem:
- Społeczeństwo informacyjne i funkcjonujących w jego ramach użytkowników technologii internetowej w Polsce.
 - Społeczeństwo obywatelskie z legitymizującymi je aktywnymi obywatelami.
 - Relacje zachodzące pomiędzy faktem użytkowania technologii internetowej a poziomem i charakterem aktywności obywatelskiej.

W odniesieniu do powyższych zagadnień można sformułować ogólną hipotezę, której poszczególne aspekty zostaną poddane weryfikacji: chociaż aktywność obywatelska Polaków i ich potencjał w kreowaniu kapitału społecznego są znacznie mniejsze niż w krajach Europy Zachodniej, przy jednocześnie niższym poziomie rozwoju technologicznego Polski, to jednak internauci w naszym kraju w porównaniu z tymi, którzy z Internetu nie korzystają:

- silniej angażują się na polu działań obywatelskich – są bardziej aktywni obywatelsko;
- odznaczają się wyższym potencjałem kreowania kapitału społecznego;
- są bardziej wrażliwi na dobro wspólne;
- współtworzą szersze sieci społeczne;
- lepiej rozumieją zagadnienia dotyczące polityki.

Niemniej jednak siła oddziaływania technologii internetowej w obszarze aktywizacji obywatelskiej będzie miała ograniczony zasięg. Istotną rolę odgrywać tutaj będą normy i wartości (również te decydujące o jakości kultury politycznej) oraz charakter istniejących stosunków społecznych, które są ściśle powiązane z miejscem jednostek w strukturze społecznej.

Dobór zmiennych i wskaźników wykorzystywanych w części empirycznej dotyczył dwóch obszarów badawczych: (1) społeczeństwa informacyjnego i użytkowników Internetu oraz (2) aktywności obywatelskiej analizowanej w kontekście kapitału społecznego i kultury politycznej. Wnioskowanie prowadzone w trzecim obszarze badawczym – porównanie użytkowników Internetu z tymi, którzy z niego nie korzystają w odniesieniu do problemu aktywności obywatelskiej – oparte zastało na zmiennych i towarzyszących im wskaźnikach z dwóch pierwszych obszarów.

W nawiązaniu do pierwszego obszaru badawczego – społeczeństwa informacyjnego – przyjęto dwa poziomy analizy: makro i mikro. Na poziomie makro zmienną zależną był „poziom rozwoju Polski”, zarówno technologiczny, jak i gospodarczy czy społeczny oraz stopień wykorzystania Internetu w Polsce w porównaniu z użytkownikami z innych krajów europejskich. Na poziomie mikro zmienną zależną był „profil internauty”, analizowany w odwołaniu do cech demograficzno-społecznych i funkcji Internetu wyznaczanych przez cele realizowane za jego pośrednictwem. Szczegółowe informacje na ten temat zawiera tabela 1.

Tabela 1. Społeczeństwo informacyjne i użytkownicy Internetu w Polsce: zmienne i wskaźniki

Zmienna zależna	Zmienne niezależne	Wskaźniki	Źródła
Poziom rozwój Polski	Poziom rozwoju technologicznego	– Wskaźnik Gotowości Sieciowej (NRI)	Global Information Technology Report (2008-2009)
	Poziom rozwoju gospodarczego	– Globalny Wskaźnik Konkurencyjności (GCI)	Global Competitiveness Report (2009-2010)
	Poziom rozwoju społecznego	– Wskaźnik Rozwoju Społecznego (HDI)	Human Development Report (2009)
	Skala wykorzystania Internetu przez Polaków i obywateli innych krajów europejskich	– Odsetek osób korzystających z Internetu i częstotliwość logowania się do sieci internetowej	Europejski Sondaż Społeczny 2008
Profil internauty	Cechy demograficzno-społeczne	– Wiek – Płeć – Wykształcenie – Dochód – Miejsce zamieszkania – Status społeczno-ekonomiczny	Diagnoza Społeczna 2009
	Funkcje Internetu	– Cele realizowane za pomocą Internetu (syndromy aktywności sieciowej)	Diagnoza Społeczna 2009
	Charakter wykorzystania Internetu	– Liczba czynności realizowanych w Internecie – Liczba lat posługiwania się Internetem – Wiek rozpoczęcia użytkowania Internetu – Częstotliwość logowania się do sieci	Diagnoza Społeczna 2009 Europejski Sondaż Społeczny 2008

W drugim obszarze badawczym zmienną zależną była aktywność obywatelska analizowana w odniesieniu do kapitału społecznego i kultury politycznej: aktywność obywatelska przejawia się w określonych działaniach,

ale jest również warunkowana pewnymi predyspozycjami społeczno-kulturowymi. Istotne jest zatem nie tylko zaangażowanie obywatelskie (które jest „aktywnością w działaniu” i jednym z elementów kapitału społecznego), ale także zadowolenie z życia, zaufanie, wrażliwość na dobro wspólne czy zasięg sieci społecznych. Przyjęto również, że aktywność obywatelska jest pochodną kultury politycznej. Ważne są zatem pewne elementy kultury politycznej: stosunek do własnego kraju, ocena demokracji i przeobrażeń ustrojowych, postawa wobec polityków, udział w wyborach parlamentarnych i przyczyny wyborczej absencji, rozumienie polityki oraz zainteresowanie polityką. Dane na ten temat zawiera tabela 2.

Sięgnięcie do wskaźników globalnych (w przypadku analizy społeczeństwa informacyjnego) oraz do zbiorów danych zgromadzonych w toku badań prowadzonych w kilkudziesięciu krajach europejskich (aktywność obywatelska, w tym zagadnienia dotyczące kapitału społecznego) dało podstawy do wykonania analiz porównawczych, ukazujących Polskę i jej obywateli na tle innych krajów Europy i Świata, co jednocześnie ułatwiło weryfikację hipotez i wzbogaciło interpretację. Co więcej, wykonywanie obliczeń w oparciu o dane surowe, pobierane bezpośrednio ze zbiorów danych, umożliwiło korelowanie ze sobą zmiennych (syntetycznych miar) pochodzących z różnych zbiorów danych.

W części empirycznej pracy przeprowadzono analizy wykorzystujące cztery główne źródła danych zastanych: Europejski Sondaż Społeczny (2008), Diagnozę Społeczną (2009), Polskie Generalne Studium Wyborcze (2005) i Polski Generalny Sondaż Społeczny (2005). Sięgnięcie do tych źródeł miało niepodważalne zalety dla jakości analiz. Wszystkie badania realizowano na reprezentatywnej próbie Polaków, co dało podstawy do uogólniania otrzymanych wyników i formułowania uniwersalnych wniosków.

Europejski Sondaż Społeczny jest jednym z największych projektów badawczych w dziedzinie socjologii realizowany z inicjatywy Komitetu Ekspertów Europejskiej Fundacji Nauki (European Science Foundation), w cyklu dwuletnim, począwszy od roku 2002. W edycji ESS 2008 przebadano 41027 mieszkańców 21 krajów europejskich od szesnastego roku życia, w tym 1696 z Polski.

Diagnoza Społeczna to badania o charakterze panelowym zainicjowane w 2000 roku przez Radę Monitoringu Społecznego. Obejmują one swym zakresem zarówno gospodarstwa domowe w Polsce, jak i ich mieszkańców od 16 roku życia. Badania z roku 2009 prowadzono wśród 26178 respondentów.

Tabela 2. Aktywność obywatelska w kontekście kapitału społecznego i kultury politycznej: zmienne i wskaźniki

Zmienna zależna	Kontekst	Zmienna niezależna	Wskaźniki	Źródła
Aktywność obywatelska	Kapitał społeczny	Zaangażowanie obywatelskie	<ul style="list-style-type: none"> – Kontakty z politykiem lub urzędnikiem – Działalność w partii lub organizacji społeczno-politycznej – Działalność w innej organizacji lub stowarzyszeniu – Propagowanie kampanii, akcji – Podpisanie petycji – Udział w legalnej demonstracji – Działalność na rzecz społeczności lokalnej – Udział w zebraniach publicznych – Zabieranie głosu na zebraniu – Pełnienie funkcji w organizacjach politycznych lub społecznych – Przygotowanie lub prowadzenie zebrania poza miejscem pracy 	<p>Diagnoza Społeczna 2009</p> <p>Europejski Sondaż Społeczny 2008</p>
		Zaufanie	<ul style="list-style-type: none"> – Zaufanie do innych ludzi – Zaufanie do bytów organizacyjnych (parlamentu, systemu prawnego, partii politycznych, policji, Parlamentu Europejskiego, ONZ, instytucji finansowych) 	<p>Diagnoza Społeczna 2009</p> <p>Europejski Sondaż Społeczny 2008</p>
		Zadowolenie z życia	<ul style="list-style-type: none"> – Zadowolenie z funkcjonowania kraju (gospodarki, rządu, demokracji, systemu edukacji, służby zdrowia) – Zadowolenie z życia osobistego (sytuacji finansowej, osiągnięć/ stylu życia, życia rodzinnego, organizacji życia społecznego) 	<p>Diagnoza Społeczna 2009</p> <p>Europejski Sondaż Społeczny 2008</p>
		Wrażliwość na dobro wspólne	<ul style="list-style-type: none"> – Postawa wobec działań o znamionach „próżniactwa społecznego” (np.: unikanie płacenia podatków, niesłuszne pobieranie zasiłku, unikanie należnych opłat) 	<p>Diagnoza Społeczna 2009</p>

Aktywność obywatelska	Kapitał społeczny	Zasięg sieci społecznych	<ul style="list-style-type: none"> – Częstotliwość spotkań towarzyskich – Liczba osób, które można zaliczyć do grona przyjaciół 	Diagnoza Społeczna 2009
	Kultura polityczna	Ocena systemu społeczno-politycznego	<ul style="list-style-type: none"> – Poczucie dumy z Polski – Ocena zysków i strat po przemianie ustrojowej roku 1989 – Ocena sytuacji gospodarczej kraju i sytuacji ekonomicznej gospodarstwa domowego – Rozumienie demokracji (substancjalna vs proceduralna) – Ocena demokracji (skala sceptycyzmu wobec demokracji) 	PGSS 2005 PGSW 2005
		Ocena wykonawców polityki	– Opinie na temat polityków (skala partykularyzmu polityków)	PGSW 2005
		Udział w wyborach	– Udział w wyborach parlamentarnych roku 2005	PGSW 2005
		Absencja wyborcza	– Przyczyny absencji wyborczej	PGSW 2005
		Zainteresowanie polityką	– Czas poświęcany na zdobywanie informacji o polityce w mediach	PGSW 2005
		Rozumienie polityki	<ul style="list-style-type: none"> – Ocena trudności/łatwości w rozumieniu polityki – Ocena trudności/łatwości formułowania własnych opinii na temat polityki 	Europejski Sondaż Społeczny 2008

Polski Generalny Sondaż Społeczny realizowany od roku 1992 jest stałym programem badań statutowych Instytutu Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, finansowanym przez Komitet Badań Naukowych. Moduł z roku 2005 dotyczył zagadnień społeczeństwa obywatelskiego, a w samych badaniach wzięło udział 1277 osób od osiemnastego roku życia.

Polskie Generalne Studium Wyborcze to inicjatywa badawcza zapoczątkowana w Instytucie Studiów Politycznych PAN w 1996 roku. Pierwsze badania, w roku 1997, realizowano pod nazwą „Polski Generalny Sondaż Wyborczy”. W edycji 2001 i 2005 posługiwano się nazwą „Polskie Generalne Studium Wyborcze”, jako że inicjatywa znacznie poszerzyła swoje pole badawcze. W badaniach roku 2005 wzięło udział 2402 dorosłych Polaków.

Podsumowując, celem przewodnim tej książki było ukazanie wpływu uwarunkowań instytucjonalnych, społecznych i kulturowych na aktywność obywatelską w Polsce, dla której istotnym czynnikiem wspierającym mogą stać się technologie informacyjno-komunikacyjne. Rozwój społeczeństw informacyjnych stwarza szerokie pole dla naukowych dociekań i empirycznych poszukiwań. Perspektywą przyjętą dla prowadzonych w pracy rozważań i analiz jest wyjście poza determinizm technologiczny a skoncentrowanie się przede wszystkim na socjodemograficznych i kulturowych determinantach warunkujących kształtowanie się postaw obywatelskich, które mają szansę zaktywizowania się w nowej przestrzeni tworzonej przez Internet i technologie mu towarzyszące. W ujęciu tym, kultura (wartości, normy) jest pierwotna, technologia natomiast stanowi dla niej potencjalne narzędzie zmiany.

Rozwój społeczeństw informacyjnych jest nie tylko konieczny, ale i nieunikniony. Jakiegokolwiek zapóźnienia w tym obszarze skutkują negatywnymi konsekwencjami w wielu dziedzinach ludzkiej aktywności. Dotyczy to również sfery aktywności obywatelskiej, która narażona jest na zjawisko „cyfrowego wykluczenia”. Określenie charakteru postaw Polaków wobec technologii informacyjnych, oczekiwań z nimi związanych oraz skali ich wykorzystania pozwoli łatwiej i efektywniej prowadzić działania na rzecz obywatelskiej aktywizacji.